

De mensenrechten in het licht van de COVID-19-pandemie¹

Eva Brems*

De COVID-19 pandemie biedt een interessant kader voor een reflectie over de ambities en de beperkingen van de mensenrechten. Ze zorgt namelijk voor een breuk met de gewone gang van zaken, en biedt op die manier ruimte voor een nieuwe kijk. In dit artikel gebeurt deze reflectie aan de hand van 7 stellingen.

Stelling 1: Mensenrechten zijn blijkbaar toch niet zo belangrijk

Mensenrechten zijn vastgelegd in de hoogste rechtsnormen: de Grondwet en internationale verdragen. De toetsing van recht en beleid aan mensenrechten is bovendien geïnstitutionaliseerd: er is *a priori* toetsing wanneer advies wordt gevraagd aan de afdeling wetgeving van de Raad van State, of aan gespecialiseerde instanties zoals de Gegevenbeschermingsautoriteit. En er is *a posteriori* toetsing door rechtscolleges. Ook in het middenveld zijn heel wat mensen voortdurend bezig met het aftoetsen van recht en beleid aan de mensenrechten. Je zou dan ook denken dat onze samenleving en ons beleid terdege zijn doordrongen van het essentiële belang van het mensenrechtenkader.

Maar de ervaring tijdens de pandemie doet daaraan twijfelen. De COVID-pandemie is een mensenrechtencrisis. Ze bedreigt het recht op leven en het recht op gezondheid van zowat de gehele wereldbevolking. Bovendien raken de maatregelen die overheden nemen om de pandemie te bedwingen, aan heel wat mensenrechten: de vrijheid om te gaan en staan waar men wil, het privéleven, de vrijheid van vergadering, de vrijheid van godsdienst, etc.

Het frappeert dan ook dat deze dimensie – de COVID-crisis als mensenrechtencrisis – nauwelijks wordt onderkend door het beleid. Het frappeert nog meer nu, omdat experts van allerlei pluimage heel nadrukkelijk zijn gemobiliseerd om te fungeren

als toetssteen van het beleid. Behalve op virologen, epidemiologen, infectiologen, en biostatistici, deden onze regeringen voor diverse adviesgroepen ook een beroep op experts inzake volksgezondheid, economie, psychologie, sociologie, en Europees recht. Mensenrechten zijn opvallend afwezig in dit lijstje. De pleidooien van onder meer de Liga voor Mensenrechten voor het opnemen van een mensenrechtenexpert in een van deze adviesraden, werden genegeerd. Nochtans zou het voor de beleidsmakers niet moeilijk zijn geweest om een relevant expert te vinden. In de zomer van 2020 kreeg België met het Federaal Instituut voor de Bescherming en Bevordering van de Rechten van de Mens namelijk voor het eerst een onafhankelijke mensenrechteninstelling ('national human rights institution') met een breed mandaat, die de wettelijke opdracht heeft om onder meer federale beleidsmakers te adviseren inzake mensenrechten. Het gebrek aan expliciete aandacht voor mensenrechten in het coronabeleid, roept moeilijke vragen op. Hoe ernstig is het engagement van beleidsmakers voor mensenrechten? Bekleden mensenrechten in onze samenleving wel de plaats die hen toekomt?

Wellicht kunnen we stelling 1 als volgt parafraseren: *De onzichtbaarheid van de COVID-crisis als mensenrechtencrisis wijst op een crisis van de mensenrechten.*

Stelling 2: Te weinig mensen claimen het recht op een lockdown

Een mensenrechtenaanpak van de COVID-pandemie rust op drie pijlers. Ten eerste moet men de nodige maatregelen nemen om het recht op gezondheid en het recht op leven te vrijwaren. Ten tweede vragen mensenrechten bijzondere aandacht voor kwetsbare groepen. Ten derde is er nood aan een mensenrechtentoets van de beperkende

* Eva Brems is hoogleraar Mensenrechten aan het Human Rights Centre van de Universiteit Gent.

¹ Dit is een ingekorte versie van de inaugurale Francqui lezing van Eva Brems aan de *Université Saint Louis Bruxelles* op 22 februari 2021 onder de titel 'Les droits humains à la lumière de la pandémie du COVID-19'.

maatregelen die worden genomen om de pandemie te bestrijden.

In de mate dat er over mensenrechten wordt gesproken in discussies over COVID, gaat het bijna altijd over die derde pijler: het betwisten van de noodzaak of de evenredigheid van bepaalde beperkende maatregelen. De allereerste claim die we in dit verband in ons land gehoord hebben, kwam van de zogenaamde 'tweedeverblijvers': mensen die in de eerste lockdown niet mochten afreizen naar hun vakantiewoning aan de kust of op het platteland. Dat was op een moment dat de grootste mensenrechtentragedie van de COVID-pandemie in ons land zich voltrok in de rusthuizen, waar bewoners en personeel werden blootgesteld aan onverantwoorde risico's omdat te weinig beschermende maatregelen werden genomen. Deze situatie was zo ernstig dat Amnesty International er een rapport aan wijdde.²

Of het nu gaat over kwetsbare groepen zoals ouderen in rusthuizen, of over de bevolking in het algemeen, er wordt in deze mensenrechtencrisis veel minder over mensenrechten gesproken in de zin van de eerste pijler (de noodzaak om maatregelen te nemen om het recht op leven en gezondheid te beschermen) dan in de zin van de derde pijler (de noodzaak om er voor te zorgen dat deze maatregelen onze vrijheden niet meer beperken dan nodig). Als coronamaatregelen worden verstrengd, wordt er luid geroepen dat de mensenrechten in het gedrang komen. Maar als maatregelen versoepelen, ook al gebeurt dat op een moment dat het volgens experts niet aangewezen is, worden de mensenrechten niet ingeroepen. Maatregelen zoals de mondklapperplicht of een avondklok worden veel vaker besproken als maatregelen die mensenrechten beperken, dan als maatregelen die mensenrechten beschermen. Blijkbaar zien we mensenrechten in de eerste plaats als vrijheden. Dit heeft deels te maken met het feit dat sociale mensenrechten, zoals het recht op gezondheid, nog altijd wat op de achtergrond staan in vergelijking met de burgerlijke en politieke rechten. Maar dat is niet het hele verhaal, want hier gaat het om het recht op leven: nummer één in de lijst van burgerlijke en politieke rechten. Het onevenwicht in de mensenrechtenblik op de pandemie lijkt dan ook eerder te maken te hebben met het onderscheid tussen negatieve en positieve overheidsverplichtingen. Voor juristen is het evident dat alle mensenrechten beide types van verplichtingen meebrengen. Maar in het

maatschappelijke discours over mensenrechten zijn de positieve verplichtingen minder doorgedrongen. Dat geldt wereldwijd, en uit zich ook in de mensenrechtenclaims omtrent COVID die voor de rechter worden gebracht. Men vindt moeiteloos tientallen voorbeelden van claims tégen 'beperkende' COVID-maatregelen in de meeste landen van de wereld. Daarentegen zijn er veel minder voorbeelden van claims voor meer 'beschermende' COVID-maatregelen.

in Brazilië oordeelde het federale Hooggerechtshof op basis van het recht op gezondheid dat de overheid meer beschermende maatregelen moest nemen voor de bescherming van inheemse volkeren tegen COVID.³ En in Zimbabwe⁴ won een vereniging van artsen voor mensenrechten al in een vroeg stadium van de pandemie een rechtszaak die de overheid ertoe verplichtte om meer beschermende maatregelen te nemen in ziekenhuizen en voor de bescherming van gezondheidswerkers. De rechtbank verplichtte de overheid ook tot grotere inspanningen voor testing en screening.

Maar dit blijven dus uitzonderingen. De vaststelling blijft dat er in ons beeld van mensenrechten een onevenwicht zit in het voordeel van vrijheidsrechten, ten koste van claims op beschermende overheidsmaatregelen. En in een situatie waarin beide claims rechtstreeks met elkaar in concurrentie komen, leidt dat tot een eenzijdig mensenrechtenverhaal.

Vandaar de volgende parafrasering van stelling 2: *Mensenrechten worden nog teveel louter als vrijheden gezien.*

Stelling 3: het coronavirus maakt bijziend

Het eerste Belgische lockdownbesluit⁵ was een memorabele les over privilege en de bijziendheid die er het gevolg van is. Bijna alle activiteiten werden toen verboden, maar er waren een aantal uitzonderingen; wat een uitzondering uitmaakte en wat niet, bleek op onthullende wijze het wereldbeeld te reflecteren van de witte middenklasse. Zo was er een uitzondering voor kappers, terwijl niemand had gedacht aan een uitzondering voor wassalons, voor mensen die thuis geen wasmachine hebben. Kinderen en jongeren mochten ook nog deelnemen aan de trainingen van hun sportclub – maar alle

2 Amnesty International, *Woonzorgcentra in de dode hoek; Mensenrechten van ouderen tijdens de COVID-19-pandemie in België*, november 2020.

3 Zie Soufyan Droubi en Leticia Marques Osorio, 'The Brazilian Federal Supreme Court comes to the protection of indigenous people's right to health in the face of Covid-19', blogpost on ejiltalk.org, 23 december 2020.

4 High Court, 14 april 2020.

5 M.B. 18 maart 2020 houdende dringende maatregelen om de verspreiding van het coronavirus COVID - 19 te beperken, B.S. 18 maart 2020.

gratis openbare speeltuinen, basketveldjes en dergelijke werden gesloten. Een gelijkaardige bias zagen we in deze fase ook in de media, waar de hartverwarmende filmpjes op het VRT journaal de indruk gaven dat elk huis in Vlaanderen een leuke tuin had, met een trampoline voor de kinderen. Mensen hebben de spontane neiging om hun eigen situatie te universaliseren. Dat leidt tot allerlei problematische vormen van bias en ongelijkheid. In normale omstandigheden zijn er in een overlegdemocratie meestal mechanismen aan het werk die dit tegengaan, en die er voor zorgen dat rekening wordt gehouden met de impact van maatregelen op verschillende groepen. Maar in de extreme situatie van de COVID-crisis was deze corrigerende dynamiek er niet, en kregen we bijgevolg in eerste instantie het ongefilterde resultaat van privilege voorgeschoteld. In volgende stadia zagen we dat allerlei groepen van zich lieten horen, en dat de maatregelen steeds meer werden bijgestuurd om zoveel mogelijk met iedereen rekening te houden. Vanuit een mensenrechtenperspectief is dit essentieel.

De mensenrechten zijn er voor iedereen, zonder uitzondering, dat is hun universaliteit, die samenhangt met het recht op gelijke behandeling. Maar mensenrechten hebben ook bijzondere aandacht voor ongelijke impact. Ze vragen bijzondere en prioritaire aandacht voor groepen die te maken hebben (gehad) met structurele discriminatie en marginalisering. Naast de algemene mensenrechtenverdragen, zijn er dan ook bijzondere verdragen en verklaringen over de rechten van vrouwen, kinderen, personen met een handicap, minderheden, inheemse volkeren, boeren, LGBTIQ personen, ouderen, gedetineerden, migranten, vluchtelingen en staatlozen.

Tijdens de COVID-crisis is ten overvloede gebleken dat deze groepen meer dan de modale burger getroffen werden door de pandemie en de maatregelen om deze te bestrijden. Er is ook gebleken dat ondanks het feit dat de problematieken van deze mensen gekend en in principe erkend zijn in het beleid, er in eerste instantie geen of te weinig rekening werd gehouden met hun specifieke noden. In verschillende landen is gebleken dat het virus een hogere dodentol kent onder minderheden, omwille van de aard van hun jobs en hun huisvesting, en omwille van een beperktere toegang tot gezondheidszorg. Personen met een beperking lijden bijzonder onder de COVID-crisis, onder andere omdat ze meer geïsoleerd zijn en minder toegang hebben tot aangepaste zorg. Migrant en asielzoekers werden blootgesteld aan onverantwoorde risico's in overbevolkte kampen en opvangcentra, en kregen te maken met de opschorting van asielprocedures. En ga

zo maar door. Behalve de personen waarvoor een mensenrechtenkader altijd bijzondere aandacht vraagt, zijn er ook de mensen die in deze specifieke context bijzonder kwetsbaar zijn voor ernstige schendingen van hun rechten. Zij verdienen misschien nog meer prioritaire aandacht. Het gaat dan om de mensen wier leven of gezondheid meer acuut in gevaar zijn omdat ze bijzonder gevoelig zijn voor het virus, zoals oudere en zieke mensen. En het gaat om mensen die bijzonder hard getroffen worden door bepaalde types van maatregelen, zoals mensen die in armoede leven.

De grove verwaarlozing van de rusthuizen tijdens de eerste golf, toont aan dat het myopie-effect zo sterk is, dat zelfs groepen die manifest bijzonder kwetsbaar zijn voor overlijden door COVID, in eerste instantie vergeten werden. Naar aanleiding daarvan pleitten sommigen voor een volwaardig verdrag over de mensenrechten van ouderen. Dat kan een goed idee zijn, maar het valt te betwijfelen of het bestaan van zo'n verdrag de grove nalatigheid ten aanzien van de rechten van ouderen in rusthuizen had kunnen voorkomen. Waar we vooral nood aan hebben is een geïntegreerde benadering, waarbij de aandacht voor bijzondere mensenrechtennoden van bepaalde groepen structureel verankerd is in de besluitvorming.

Dat alles leidt tot de volgende parafrasering van stelling 3: *De prioritaire bescherming van de rechten van kwetsbare groepen is nog geen verworven reflex.*

Stelling 4: De COVID-crisis doet racistische maskers afvallen

Al heel vroeg in de pandemie gold de strikte aanbeveling om niet langer handen te schudden. Heel wat virologen hopen dat het sociale gebruik van de handdruk niet meer zal terugkeren na afloop van de pandemie, omdat het bij uitstek een methode is waarop allerhande virussen zich verspreiden. Deze ontmaskering van de handdruk als een smerige gewoonte die we in het algemeen belang zouden moeten afleren, is bijzonder gemakkelijk in het licht van de manier waarop de handdruk de laatste jaren is gebruikt als een manier om 'onwenselijke' religieuze minderheden te demoniseren. Burgemeesters weigerden koppels te huwen die de hand van de schepen of burgemeester niet wilden schudden. Een joodse CD&V kandidaat moest zich terugtrekken nadat bleek dat hij vrouwen geen hand gaf. En in Frankrijk en Denemarken kon je de nationaliteit niet verwerven zonder handen te schudden. Het probleem was de weigering om de hand te schudden van iemand van het andere geslacht – maar dit oplossen door gewoon geen handen te schudden, was tot voor kort ondenkbaar.

De handdruk was blijkbaar een essentieel onderdeel van onze cultuur, zonder dewelke respectvolle omgangsvormen compleet onmogelijk waren. Nu we de handdruk hebben ontmaskerd en tientallen andere manieren hebben gevonden om elkaar te begroeten, kunnen we vragen stellen bij de stelligheid waarmee sommigen hem vroeger hanteerden om goede en slechte burgers te onderscheiden.

En dan is er het mondk masker. Toen ons land samen met Frankrijk als eerste een zogenaamd 'boerkaverbod' oplegde, werd dit sterk bekritiseerd door mensenrechtenexperts en mensenrechtenorganisaties. Maar zowel het Grondwettelijk Hof⁶ als het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) vonden dat het verbod om in de openbare ruimte het gezicht te bedekken, een aanvaardbare beperking was van de mensenrechten. Het is interessant om de retoriek van toen nog eens op te vissen: Het EHRM rangschikte het bedekken van het gezicht toen onder 'des pratiques ou des attitudes mettant fondamentalement en cause la possibilité de relations interpersonnelles ouvertes'.⁷

Het coronabeleid introduceerde daarentegen de verplichting om het gezicht te bedekken, en niet enkel in de openbare ruimte, maar ook onder meer in het onderwijs, in de winkel, of bij contacten met vrienden en familie. Door deze nieuwe ervaring weet nu iedereen uit de eerste hand wat wel en niet mogelijk is met een bedekt gezicht. We kunnen de woorden van het Hof dan ook zien voor wat ze zijn: holle retoriek, die volledig los staat van de werkelijkheid. We zien dit wel vaker in rechtspraak over minderheden: er wordt uitgegaan van zogenaamde evidenties, waarvoor de gebruikelijke bewijsregels niet lijken te gelden. Maar het is net wanneer de rigueur van bewijs en strakke juridische redeneringen wordt losgelaten, dat vooroordelen binnensluipen. Zelfs bij het EHRM.

Vandaar deze parafrasering van stelling 4:
Mensenrechten hebben nood aan dekolonisatie.

Stelling 5: Juristen zijn onbetrouwbare experts

In het publieke debat is de pandemie een tijd van opwaardering van de wetenschap en van het advies van wetenschappers. Tegelijkertijd zagen

we in deze periode ook dat het publiek verwacht dat wetenschappers een bron van feiten zijn, en liever niet van hypothesen of meningen. En daaraan gekoppeld manifesteert zich een bron van irritatie: wetenschappers moeten elkaar niet tegenspreken, vinden de mensen. Als we deze verwachtingen toepassen op de rechtswetenschap, en meer specifiek de juridische mensenrechtenexperts, dan is al gauw duidelijk dat aan deze verwachtingen niet wordt voldaan. Juristen spreken elkaar tegen. Voor sommige experts is de avondklok bv. een manifest onevenredige maatregel, terwijl het voor anderen – en voor de Raad van State⁸ – een aanvaardbare beperking is van de vrijheid in naam van de volksgezondheid. Zelfs de hoge rechtscolleges die in deze materie het laatste woord hebben, spreken elkaar tegen. Zo oordeelde de Franse Raad van State eind november dat een maatregel die het aantal aanwezigen bij erediensten beperkte tot 30 personen, een schending uitmaakte van de godsdienstvrijheid.⁹ Vier weken later oordeelde de Belgische Raad van State dat een maatregel die het aantal aanwezigen bij erediensten in België beperkte tot 15 personen, geen schending uitmaakte.¹⁰ Dergelijke onvoorspelbaarheid van een mensenrechtentoetsing mag dan al verwarrend zijn, ze is niettemin in belangrijke mate onvermijdelijk. De meeste mensenrechten zijn namelijk niet absoluut; dat wil zeggen dat hun uitoefening kan worden beperkt zonder dat dit een schending uitmaakt, op voorwaarde dat aan een aantal voorwaarden is voldaan. Centraal daarin staat een toetsing van de evenredigheid van de maatregel met het beoogde doel. Diegene die de toetsing uitvoert (in dit geval: de Raad van State) bepaalt zelf welke factoren hierbij een rol spelen en welk gewicht die krijgen. Wanneer een volledig nieuwe situatie moet worden beoordeeld (zoals het geval is tijdens deze pandemie) gaat er weinig onmiddellijke sturing uit van de eerdere rechtspraak, en kan het dus gebeuren dat de Belgische gelovigen verwachten hun rechtszaak te winnen, omdat de Franse gelovigen de hunne hebben gewonnen, maar dat ze niettemin het deksel op de neus krijgen. Het blijft een voortdurende opdracht om de onvermijdelijke rechtsonzekerheid toch zoveel mogelijk te reduceren. Enkele handvaten hierbij zijn: ten eerste, transparantie in de redenering: een extensieve motivatie, die stap voor stap uitlegt hoe men tot de conclusie komt dat een maatregel wel of niet evenredig is; ten tweede, consistentie: de verschillende stappen die gevolgd worden,

6 GwH 6 december 2012, nr. 145/2012.

7 EHRM (Grote Kamer), SAS t. Frankrijk, 1 juli 2014.

8 Raad van State, arresten nrs. 248.818 en 248.819 van 30 oktober 2020.

9 Conseil d'Etat (FR), 29 November 2020, N° 446930.

10 Raad van State 22 december 2020, arresten nrs. 249.313, 249.314 en 249.315.

en de criteria die een rol spelen, moeten zoveel mogelijk steeds dezelfde zijn, zodat men op zijn minst kan inschatten hoe de redenering zal worden gestructureerd; en ten derde moet duidelijk zijn dat de redenering steunt op correcte, volledige en relevante informatie. In plaats van te steunen op redeneringen die zogenaamd 'evident' zijn, moet men steunen op 'evidence': bewijs en concrete feiten. In de COVID-context speelt een verwijzing naar wetenschappelijke informatie daarbij een belangrijke rol.

Dat leidt tot de volgende parafrasering van stelling 5: *Er zit een onzekere factor in elke mensenrechtentoetsing. Die moeten we tegelijkertijd trachten te reduceren en als onvermijdelijk aanvaarden.*

Stelling 6: Alle mensen hebben mensenrechten; maar die van sommige mensen zijn belangrijker dan die van anderen (vrij naar *Animal Farm*)

Mensenrechtenverdragen leggen in de eerste plaats verplichtingen op aan staten. Elke staat is in principe (enkel) verantwoordelijk voor de mensenrechten van de personen die onder de jurisdictie van deze staat vallen. Dat heeft immense gevolgen voor het niveau van mensenrechtenbescherming in de wereld, in de mate dat bescherming van mensenrechten middelen vereist: financiële middelen, expertise, capaciteit en dergelijke, én in de mate dat deze middelen zeer ongelijk verdeeld zijn over de wereld.

Iedereen heeft een gelijk recht op gezondheid, dat is de universaliteit van de mensenrechten. Maar als elk individu dat recht enkel kan inroepen tegen de overheid van het land waar dat individu woont, dan zal iemand die wordt geboren op het platteland van Niger in de praktijk veel minder hebben aan dat recht dan iemand die wordt geboren in bijvoorbeeld Leuven. Aangezien staten en staatssoevereiniteit elementaire bouwstenen blijven van het internationale recht, zijn we er tot op heden, ondanks de erkenning van universele mensenrechten, niet in geslaagd om een internationale ruimte te creëren waarin ieders rechten een zaak van allen zijn.

In de COVID-19 pandemie wordt dit zeer duidelijk als het over vaccinaties gaat. Er bestaat geen twijfel dat, als onderdeel van hun recht op gezondheid, alle mensen evenveel recht hebben op een vaccin. Een mensenrechtenbenadering van de verdeling

van vaccins zou kwetsbare mensen voorrang geven, en daaronder vallen de mensen die wonen in een land waar het gezondheidssysteem zo beperkt is, dat wie ziek wordt van COVID, een hoog risico loopt op overlijden. Met andere woorden: gezonde en relatief jonge mensen in België komen dan pas op het einde aan de beurt. Maar zo'n systeem van wereldsolidariteit op basis van mensenrechten is natuurlijk niet hoe het in de werkelijkheid gaat. Terwijl in landen als België iedereen die dat wil in het najaar van 2021 gevaccineerd zal zijn, en er zelfs over een derde dosis wordt gesproken, zijn er nog heel wat landen waar minder dan 1% van de bevolking gevaccineerd is. Tedros Adhanom Ghebreyesus, hoofd van de Wereldgezondheidsorganisatie, noemde dit 'een catastrofaal moreel falen'. Voor de HIV-epidemie heeft het 10 jaar geduurd vooraleer farmaceutische bedrijven onder publieke druk hun patenten op medicatie lieten vallen, zodat mensen buiten het rijkste deel van de wereld ook een kans op genezing hadden. Polio, een ziekte die sinds 2020 officieel is uitgeroeid op het Afrikaanse continent, dankt dit deels aan het feit dat het vaccin nooit gepatenteerd is geweest. Dat was een bewuste keuze van Dr. Jonas Salk, de uitvinder van het poliovaccin, die vond dat het vaccin eigendom was van alle mensen.

Internationale solidariteit op het vlak van mensenrechten, en grensoverschrijdende mensenrechten en -plichten zijn niet per se utopischer dan de rest van het mensenrechtenproject. Er is al veel werk verricht om extraterritoriale mensenrechtenverplichtingen juridisch te onderbouwen en te concretiseren.¹¹ Maar men heeft eigenlijk geen gesofisticeerde analyse nodig om vast te stellen dat de manier waarop de toegang tot het vaccin nu verloopt, niet in lijn is met de universaliteit van de mensenrechten. Juridisch en institutioneel is het duidelijk wat er zou kunnen veranderen. Maar klaarblijkelijk is er geen draagvlak voor.

We kunnen stelling 6 dan ook als volgt parafraseren: *Grensoverschrijdende solidariteit inzake mensenrechtenbescherming staat nog maar in de kinderschoenen.*

Stelling 7: 'Never waste a good crisis' (toegeschreven aan Winston Churchill)

Deze bijdrage heeft de mensenrechten bekeken door een COVID-bril, en een aantal vaststellingen gedaan over de beperkingen ervan. Deze

11 Zie bv. 'Maastricht Principles on Extraterritorial Obligation of States in the area of Economic, Social and Cultural Rights', ontwikkeld door het ETO consortium in 2013.

Artikel

zijn niet nieuw, maar worden opnieuw (extra) zichtbaar door de ruptuur van deze nieuwsoortige mensenrechtencrisis. Het oplijsten van tekortkomingen hoeft echter niet tot defaitisme te leiden. Als zo'n kritische blik op de mensenrechten al enig nut heeft, dan gaat het er uiteraard om dat we

de problemen die we 'opnieuw zien' ook met nieuwe energie kunnen aanpakken.

De parafrasering van stelling 7 luidt dan ook: '*Aan de slag*'.